

УДК 94

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.16>

ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КРИЗЬ ДОСВІД РЕСТИТУЦІЇ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН

Притулюк Василь,

аспірант кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

Культурна спадщина – це сукупність успадкованих нацією від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини, результат надбань духовної та матеріальної культури народу. Одними з різновидів матеріальної культури є рукописи, книги, архівні матеріали, наукові колекції, різноманітні предмети художнього, історичного або ж археологічного значення, які мають художнє, історичне, етнографічне чи наукове значення. Саме про таку частину культурної спадщини йтиметься у запропонованій статті.

Найчастіше народи, що проживають на порубіжних землях, мають спільну історію або ж будували власну державність на одних і тих самих теренах чи пережили військові конфлікти, стикаються з проблемою спільної культурної спадщини. Доволі часто трапляється так, що на одні й ті самі об'єкти культурної спадщини висловлюють претензії два або більше народів. Ці питання нині регулюються міжнародним правом, саме останнє і визначає приналежність того чи іншого об'єкта культурної спадщини до надбань конкретної нації.

Реституція культурних цінностей у відносинах між державами відіграє надзвичайно важливу роль не лише у справі збереження та відтворення фондів культурної спадщини нації, а й у збереженні та розвитку добосусідських відносин між державами. Україна та Республіка Польща з 90-х років ХХ ст. налагодили та розвивають співпрацю у справі реституції культурних цінностей та спільній пам'яткоохоронній діяльності, що є надзвичайно важливим для розбудови двосторонніх міждержавних відносин.

Українсько-польське порубіжжя впродовж усієї своєї історії є класичним прикладом поліетнічного регіону, місцем зустрічі різних культур, їх взаємодії та синтезу. Подібний синкретизм спричинив те, що в історичному просторі українсько-польського порубіжжя прослідковується яскраве переплетіння двох культур, розташування великої кількості об'єктів культурної спадщини двох народів.

Ключові слова: культурна спадщина, національна культура, реституція, Україна, Республіка Польща, співпраця, охорона пам'яток, міжнародне право.

Pritulyuk Vasil. Preservation of cultural heritage through the experience of restitution of Ukrainian-Polish relations

Cultural heritage is a set of cultural heritage objects inherited by the nation from previous generations, the result of the spiritual and material culture of the people. One of the types of material culture are manuscripts, books, archival materials, scientific collections, various objects of artistic, historical or archaeological significance, which have artistic, historical, ethnographic or scientific significance. This part of the cultural heritage will be discussed in the proposed article.

Most often, peoples living on the border lands have a common history or have built their own statehood in the same areas, or have survived military conflicts, face the problem of common cultural heritage. It is quite common for two or more peoples to claim the same cultural heritage sites. These issues are now governed by international law, the latter of which determines the affiliation of a cultural heritage site to the heritage of a particular nation.

Restitution of cultural values, in relations between states, plays an extremely important role not only in the preservation and reproduction of the cultural heritage of the nation, but also in the preservation and development of neighborly relations between states. Since the early 1990s, Ukraine and the Republic of Poland have established and are developing cooperation in the restitution of cultural property and conservation activities, which is extremely important for the development of bilateral interstate relations.

Throughout its history, the Ukrainian-Polish border has been a classic example of a polyethnic region, a meeting place for different cultures, their interaction and synthesis. Such syncretism has led to the fact that in the historical space of the Ukrainian-Polish border there is a bright intertwining of two cultures, the location of a large number of cultural heritage sites of the two peoples.

Key words: cultural heritage, national culture, restitution, Ukraine, Republic of Poland, cooperation, protection of monuments, international law.

Національна культурна спадщина для кожного народу є невід'ємною складовою частиною його історії, ментальності, власне його буття. Вона успадковується від попередніх поколінь, нагромаджується й у підсумку становить матеріальну та духовну культуру нації. Беззаперечно, культурна спадщина є невід'ємним складником національної ідентичності і виступає критерієм нерозривного зв'язку поколінь, а тому надзвичайно важливо, щоб культурні надбання народу слугували цьому ж народу.

У цьому сенсі одним із важливих чинників доступу нації до її культурного спадку постає реституція. Реституція культурних цінностей – у міжнародному праві особлива форма повернення майна історичного, наукового, художнього, духовного та іншого культурного значення, неправомірно вилученого і вивезеного з території країни походження під час збройного конфлікту державою з окупованою нею територією іншої держави. Щодо культурних цінностей застосовуються загальні правила реституції.

Міжнародна правова охорона культурних цінностей будується на основі загальноновизнаних міжнародних принципів і норм як на універсальному (акти ООН та ЮНЕСКО), так і на регіональному рівні (конвенції Ради Європи, багатосторонні та двосторонні угоди країн тощо). Важливу роль у цій сфері відіграють також двосторонні договори держав та їхні національні законодавства [8, с. 60].

Відповідно до ст. 13 Договору між Україною та Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18 травня 1992 р., регламентується, що сторони вживатимуть заходів, спрямованих на виявлення і повернення культурних та історичних цінностей, які були втрачені, незаконно вивезені або іншим нелегальним шляхом опинилися на території другої сторони [1, с. 613].

Для реалізації положень Договору 28 грудня 1992 р. при Кабінеті Міністрів України було створено Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей, головною метою якої було виявлення й облік культурних цінностей, що були вивезені з України, та їх повернення [5, с. 29].

Загалом культурна спадщина – це сукупність успадкованих сучасниками від попередніх поколінь культурних цінностей. Розрізняють матеріальну та нематеріальну культурну спадщину. До першого її різновиду належать: 1) пам'ятки архітектури та монументального мистецтва й подібні до них пам'ятки археології та історії, а також пов'язані з ними природні об'єкти; 2) найрізноманітніші визначні місця; 3) рукописи, книги, архівні матеріали, всілякі предмети художнього, історичного або археологічного значення, наукові колекції, які мають художнє, історичне, етнографічне чи наукове значення. До нематеріальної культурної спадщини належать: традиції, звичаї, обряди, свята (святкування), традиційні ремесла, інші форми збереження та демонстрування досвіду, навичок і знань, що мають значення для окремих спільнот і передаються з покоління в покоління [3, с. 568]. Культурна спадщина підлягає збереженню та охороні, а також повинна бути доступною для якомога більшого кола зацікавлених людей і всіляко популяризуватися.

У запропонованій статті йтиметься про один із важливих складників національної культурної спадщини, один із її матеріальних різновидів: рукописи, книги, архівні матеріали, всілякі предмети художнього, історичного значення, наукові колекції, які мають художнє, історичне, етнографічне чи наукове значення, котрі у результаті реституції були повернути українському та польському народам згідно з чинним законодавством.

Одним із найперших позитивних досвідів українсько-польського співробітництва у справі реституції є передача Республікою Польща Україні архівних збірників, протоколів громадської організації «Просвіта» за період 1868–1923 рр., які до початку 90-х років ХХ ст. зберігалися в архіві Варшавської бібліотеки. Перш ніж детально охарактеризувати процес реституції та сам повернутий архів, вважаємо за необхідне наголосити, що переговорний процес із приводу повернення культурних надбань, як правило, є досить складним, тому особливого значення під час вирішення спірних питань набуває виваженість поглядів політичних лідерів, і попри все процес передачі культурних цінностей є доволі тривалим.

Відомо, що з початку 90-х років ХХ ст. українсько-польські міждержавні відносини динамічно розвиваються, Україна посідає чільне місце у польській східній політиці [14, с. 117]. У руслі добросусідства та партнерства на ініціативу польського президента під час його візиту в Україну в 1993 р. як прояв поваги до українського народу Л. Валенса передав Україні архівні збірники протоколів громадської організації «Просвіта» [2, с. 133]. Цю вузьку проблему досліджували молоді українські вчені Ю. Ключук, А. Нінічук, І. Тичина, наголошуючи на важливості повернення в Україну цієї частини культурного спадку, що у міжвоєнні десятиліття був переміщений до Польщі.

Відомо, що частина архіву товариства «Просвіта» через політичні та військові пертурбації, що відбувалися у Західній Україні в міжвоєнні десятиліття та в роки Другої світової війни, опинилася за межами Львова, зокрема і на території Польщі. Книги та документи архіву товариства «Просвіта» ледве не були втрачені у роки Другої світової війни, потрапивши під німецькі бомбардування [5, с. 36]. Згодом цей архів опинився у будівлях одного з фільварків графині фон Пфайль, а точніше, у великій мурованій стайні в Аделіні (нині – Загородно під Золоторією в Польщі). Знайшли їх аж у 1945 р. під час перших пошукових акцій, що проводилися польськими бібліотеками. Таким чином, разом зі збірками Національної бібліотеки львівські архіви потрапили до Варшави [7, с. 626].

Як зазначає Л. Стрільчук, поверненню в Україну архіву товариства «Просвіта» передувала кропітка робота польських та українських експертів із питань реституції культурних цінностей. Саме завдяки

роботі експертів відбулася систематизація матеріалів архіву для повернення його в Україну. Матеріали товариства «Просвіта» становили цілісний комплекс протоколів засідань Товариства – від становлення, розширення напрямів роботи, створення структури товариства та перших загальних зборів. Архівні документи дають можливість виокремити визначних просвітян, ознайомитися з їхньою просвітницькою діяльністю та простежити суспільно-політичні погляди членів товариства «Просвіта», які в різні часи входили до її складу, зокрема: М. Коцюби, К. Левицького, В. Бачинського, І. Брики, Л. Залужного, І. Романчука, П. Озаркевича, Я. Веселовського, А. Жука, Я. Вєсьоповського, Я. Колшунюка, І. Романчука, П. Огоновського та багатьох інших [8, с. 66].

Важко переоцінити значення повернутого у нашу державу архіву товариства «Просвіта», бо саме завдяки його документам стало можливим відтворення хроніки подій щодо становлення та розвитку Товариства, вивчити особливості та напрямки діяльності «Просвіти», встановити кількісний склад просвітян та їх поіменні списки [11, с. 65].

Активізація українсько-польського співробітництва у справі реституції культурних цінностей припадає на 1996 р., саме тоді 25 червня було підписано Угоду між Урядом України та Урядом Республіки Польща «Про співробітництво у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей» [12].

В Угоді, зокрема, йдеться про те, що Уряд України та Уряд Республіки Польща, керуючись положеннями Договору між Україною та Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво та Попередньою Угодою між Урядом України та Урядом Республіки Польща з питань культурного та наукового співробітництва, «...усвідомлюючи необхідність охорони та збереження культурного надбання України і Республіки Польща, що становить невід'ємну частину всесвітньої культурної спадщини, враховуючи величезні втрати, що їх зазнали культури українського та польського народів унаслідок історичних процесів і подій, зокрема під час Другої світової війни, та підтверджуючи, що повернення народам утрачених і незаконно переміщених культурних цінностей сприятиме розвитку національних культур і служитиме зміцненню співробітництва між нашими сусідніми державами...» [12], домовляються про утворення Міжурядової українсько-польської комісії.

Згідно зі ст. 3 Угоди, основними напрямками діяльності Міжурядової комісії є:

1. Пошук, облік та ідентифікація культурних цінностей, які є предметом розшуку Договірних Сторін, та взаємне інформування.

2. Підготовка експертних висновків у справах претензій щодо повернення культурних цінностей, висловлюваних Договірними Сторонами [12].

Наступним кроком стало створення експертних груп у галузі бібліотек, архівів, історико-археологічних цінностей та музеїв, головним завданням яких був пошук та уточнення відомостей про культурні цінності, які були незаконно переміщені з території їх походження. Було обумовлено взаємне повернення, у тому числі на поетапній основі, незаконно переміщених цінностей, що становлять культурну спадщину обох країн [9, с. 364].

Відповідно до укладеної Угоди, обидві сторони домовилися про те, що буде розпочато проведення спільного обліку, інвентаризації та дослідження з метою встановлення кількості, вартості та стану рухомих культурних цінностей, які пов'язані з історією та культурою іншої Договірної Сторони і знаходяться на територіях обох держав; із метою захисту, збереження, розшуку та повернення культурних цінностей, пов'язаних із культурою та історією України та Республіки Польща, що були визнані як втрачені або незаконно переміщені на територію іншої Договірної Сторони, утворена Міжурядова українсько-польська комісія двічі на рік буде проводити засідання почергово у кожній із держав [10, с. 219–220].

Так, із середини 90-х років розпочалася кропітка робота українських та польських експертів із виявлення та повернення у країни походження національної культурної спадщини. Слід визнати, що РП мала набагато більший досвід роботи у цій сфері, тому українські експерти часто переймали досвід польських колег. Національну спадщину, повернуту в Україну, завдяки діяльності Національної комісії було передано на постійне збереження до архівного, бібліотечного, музейного фондів України, уведено в науковий та культурний обіг. Правонаступницею Національної комісії стала Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон, котру очолив О. Федорук [8, с. 65].

Слід визнати, що між українською та польською сторонами існує чимало суперечок та протиріч, якщо йдеться про реституцію окремих культурних цінностей. Яскравим прикладом цього може слугувати питання реституції «Осолінеуму», бібліотеки, що була вивезена поляками до Вроцлава зі Львова у міжвоєнний період, оскільки і українська, і польська сторона вважають дану книгозбірню власним національним надбанням.

Не вдаючись в історію створення та переміщення бібліотеки, зазначимо, що на тему «Осолінеуму» у 90-х роках ХХ ст. двічі висловлювався президент Польщі А. Квасневський, зауваживши в грудні 1996 р., що ця проблема в польсько-українських відносинах вичерпана. А роком пізніше в інтерв'ю одній із берлінських газет він висловив припущення, що колекція, яка зберігається в Україні, може там і залишатися, але Польща вимагатиме гарантій, що вона зберігатиметься в належних умовах. Однак ці авторитетні голоси суттєво на ситуацію не вплинули. Не вирішило спірних питань і друге засідання Міжурядової комісії, що відбулося в лютому 1999 р. До речі, розбіжності у поглядах на львівську спадщину кардинально позначаються на позиціях України та Польщі щодо реституції тих культурних цінностей, які в часи Другої світової війни дійсно були вивезені нацистами зі Львова, а в повоєнні роки опинилися в третіх країнах. Уже стала хрестоматійним прикладом доля львівської колекції малюнків А. Дюрера [8, с. 72].

Загалом, як пише львівський дослідник С. Кот, упродовж 1997–2015 рр. відбулося шість засідань Міжурядової українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей. Вони по чергову проходили в обох країнах: м. Львів – 14–15 травня 1997 р.; м. Варшава – 17–19 лютого 1999 р.; м. Київ – 5–6 березня 2001 р.; м. Варшава – 17–18 червня 2008 р.; м. Львів – 4–5 грудня 2010 р.; м. Ольштин, Республіка Польща, – 15–17 червня 2015 р. [4, с. 864–865].

Окрім того, регулярно відбуваються засідання двосторонніх груп експертів із музейних та бібліотечних цінностей та з питань архівної спадщини. Результати двосторонньої співпраці за досліджуванний період визначено низкою позитивних досягнень. Передусім слід відзначити високий рівень довіри та відкритості, що сформувався між українськими і польськими експертами та офіційними установами, а також плідні робочі контакти між музеями, архівами та бібліотеками обох країн. Досить успішно відбувається реалізація програми співробітництва між Львівською національною науковою бібліотекою імені Василя Стефаника і Національним закладом імені Осолінських, що у Вроцлаві, із виявлення та оцифрування матеріалів, котрі мають стосунок до згаданої вище колекції «Осолінеум». Титанічну роботу провели архівісти України та Республіки Польща щодо реалізації масштабних проєктів із виявлення і копіювання для польських архівів архівних документів Polonica, що зберігаються в архівних установах України, а також документів Ukrainica, котрі перебувають у польських архівних установах та є надзвичайно цінними для українських дослідників.

Українським та польським експертам було надано можливість провести детальні наукові експертизи низки музейних предметів із метою уточнення їх ідентифікації [4, с. 865], наприклад картин Г. Мясоєдова «Посуха» та Й.Б. Лампі «Портрет Станіслава Малаховського» [13, с. 50–52].

Як зазначає С. Кот, дослідник процесів реституції, у концептуальному сенсі значний інтерес становлять положення Протоколу стосовно концепції спільної польсько-української архівної спадщини (19–20 травня 2006 р.). Згідно з даним документом, спільну архівну спадщину становлять архівні зібрання, які належать до інтегральної частини національного архівного фонду однієї з держав і які при цьому мають велике значення для держави-партнера, але в силу об'єктивних обставин не підлягають домаганням реституції та повернення. Сторони відкрито зафіксували сферу своїх зацікавлень в архівних фондах країни-партнера. Для Польщі це архіви або їхні частини, утворені органами державної влади та органами місцевого самоврядування на частині теперішньої території України в період її приналежності до Королівства Польського, Речі Посполитої, пізніше Російської імперії та Австрії, Другої Речі Посполитої, архіви і документи польських громадських і суспільних установ та організацій, військових частин, окремих осіб, родин і сімей, утворених у ці періоди [4, с. 865–866].

Для нашої держави практичний інтерес становлять створені на теперішній території Республіки Польщі архіви та окремі документи українських громадських і суспільних організацій та установ, воєнних частин, окремих осіб, родів і сімей, створених у період і на території, що в різні часи належала до Королівства Польського, Речі Посполитої, Австро-Угорської та Російської імперій, Другої Речі Посполитої.

У практичному плані співпраця сторін із реалізації концепції спільної українсько-польської архівної спадщини полягає у відкритості архівів та доступу до них, підготовці переліків та каталогів архівних зібрань, що підпадають під визначення спільної архівної спадщини, обміні інформацією про стан збереження, обробці та мікрофільмуванні джерел, а також плануванні їх дослідження і видання [13, с. 89–90].

Беззаперечно, що і українцям, і полякам україно необхідно з розумінням ставитися до значення національних культурних цінностей, що нині перебувають на території обох держав, як і до зусиль, які здійснюються обома сторонами, аби ці цінності опинилися на території держав їх приналежності. Від цього розуміння, від виваженості позицій та взаємотолерантості на пряму залежить успіх реституції національних культурних спадщин України та РП.

Підсумовуючи, зазначимо, що пройдений досі шлях у пошуках взаємного порозуміння чітко ілюструє складність та багатоплановість існуючої проблеми. Поряд із цим набутий досвід міждержавних переговорів є надзвичайно важливим етапом у розвитку українсько-польської співпраці в питаннях розшуку, повернення та реституції культурних цінностей. І цей досвід, особливо в частині позитивних результатів, спонукає Україну та Республіку Польща до пошуку ефективної моделі поглиблення співпраці.

Література:

1. Договір про добросусідство, дружні взаємини та співробітництво від 18 травня 1992 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 43. С. 613.
2. Ключук Ю. Польсько-українські взаємини з питань реституції культурних цінностей на прикладі архіву товариства «Просвіта». *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 16. 2016. С. 132–136.
3. Кот С.І. Культурна спадщина. *Енциклопедія історії України* : Т. 5: Кон – Кю / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2008. 568 с.
4. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.) : монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.
5. Нінічук А. Питання реституції в польсько-українських відносинах 90-х років XX століття (на прикладі архіву товариства «Просвіта»). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 19. 2018. С. 34–39.
6. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей» від 28 грудня 1992 року. *Збірник постанов Уряду України*. 1993. № 1–2. С. 29.
7. Сварник Г. Доля архіву товариства «Просвіта» у Львові. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2010. № 19. С. 623–627.
8. Стрільчук Л., Стрільчук В. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва : монографія. Луцьк : Волинські старожитності, 2013. 258 с.
9. Стрільчук Л.В. Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець XX – початок XXI століття) : монографія. Луцьк : Волинські старожитності, 2013. 608 с.
10. Стрільчук Л. Українсько-польські міждержавні відносини у сфері реституції та повернення культурних цінностей (90-ті роки XX – поч. XXI ст.). *Волинський музейний вісник. Музеї у дослідженні та збереженні пам'яток культурної спадщини західноукраїнських етнічних земель*. 2012. Вип. 4. С. 219–222.
11. Тичина І. Польсько-українська співпраця з питань реституції культурних цінностей (на прикладі передачі архіву товариства «Просвіта»). *Актуальні проблеми зовнішньої політики України* : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції студентів і молодих вчених. Чернівці : Чернівецький національний університет ім. Ю Федьковича, 2020. С. 64–65.
12. Угода між Урядом України та Урядом РП про співробітництво у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_120 (дата звернення: 12.03.2019).
13. Dziedzictwo archiwalne we współpracy Polski i Ukrainy. *Praca zbiorowa pod redakcją Władysława Stepniaka. Przemysł: Arhiwum Panstwowe w Premyslu*, 2009. 219 s.
14. Fedorowicz K. Ukraina w polskiej polityce wschodniej w latach 1989-1999. Poznań, 2004. 249 s.